

דרך אפרתה

ביטאון המכללה האקדמית לחינוך
אפרתה

טו

על החינוך

עורכת
סיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ח (2018)

עריכה לשונית

אריאל סמואל

חנה פורטגג

אנגלית

שולמית ברמן

מזכירת המערכת

שולמית זמיר

ISSN: 0793-6397

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	“זעמך כולם צדיקים” לדרכו החינוכית של	חנן יצחקי
7	‘בעל הטורים’ – רבנו יעקב בן הרא”ש	
	מגמות בהנחלת הזיכרון הקיבוצי שבמלחמת	תרצה פריש
17	עמלק בישראל במדבר לאורך הדורות	
	שתי דרכים דיזקטיות להבנת התמורות	דוד שניאור
	במשמעות המונח ‘ארץ זבת חלב ודבש’	
35	לפי פשוטו של מקרא	
	אלוהו הנביא – קווים לדמותו	אלי קון וזלמן
49		אייזנשטוק
	ילדות ומשפחה בספרות הילדים החרדית	אסתר מלחי
69	לגיל הרך: רצף ותמורה	
	השפעת הניגון על אוירת הלכידות	נעמי שפירא
111	החברתית בכיתה	
	הקשר בין הזמינות הרגשית של האם לבעיות	יערה שילה ויאן סרדצה
131	התנהגות של הילד	
	השתנות מדדי היצירתיות של ילדים וציוריהם	רבקה ליפשיץ,
	במעבר מהגן לכיתה א’	פנינה קליין (ז”ל)
151		ואסתר עדייפה
	הוראה לתלמידים לקווי קשב בכיתה	הדס דוויק
169	הרגילה	
	אפשר לחשוב אחרת? עידוד חשיבה	אורית הוד-שמר
177	יצירתית אצל סטודנטיות להוראת הגיל הרך	
XXXIX	עידוד דמיון ורגש בלמידה של ילדים	קרן איגן
	הגדרת התפתחות רוחנית אצל ילדים בגיל	דבורה שיין
V	הרך: אתגר מחקרי	

רשימת המשתתפים בחוברת

Faculty of Education

Simon Fraser University

Burnaby, B.C. Canada, V5A 1S6

פרופ' קרן איגן

מכללת אפרתה

זלמן אייזנשטוק

מכללת הרצוג

הדס דוויק

המכללה האקדמית ע"ש קיי,

ד"ר אורית הודשער

המכללה האקדמית בית ברל

מכללת אפרתה

ד"ר חנן יצחקי

המכללה האקדמית הרצוג,

ד"ר רבקה ליפשיץ

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת אריאל

מכללה ירושלים

ד"ר אסתר מלחי

האוניברסיטה העברית

יאן סרדצה

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' אסתר עדייפה

מכללת שאנן

ד"ר תרצה פריש

מכללת אפרתה

ד"ר אלי קון

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' פנינה קליין (ז"ל)

Champlain College in Burlington VT.

ד"ר דבורה שיין

מכללת אפרתה

יערה שילה

מכללת שאנן

ד"ר דוד שניאור

מדרשה לנשים, בראילן

נעמי שפירא

שתי דרכים דיסקטיות להבנת התמורות במשמעות המונח 'ארץ זבת חלב ודבש' לפי פשוטו של מקרא

דוד שניאור

מבוא

אחד הנושאים המעסיקים מורים וחוקרים הוא יכולת ההסתגלות לשינויים תרבותיים שנוצרו בעקבות פערי הזרות והכלתם, המשפיעים במישרין על מטרות ההוראה ועל שיטות הלימוד. הדבר נכון שבעתיים בתקופתנו, כאשר הקדמה הטכנולוגית מכתיבה צורך של מורים ומחנכים בהתעדכנות רציפה כדי 'לא להישאר מאחור'.

הגדרת מטרות החינוך בתקופה מסוימת משקפת את מצב הרוח והתנאים של התקופה. כאשר חלים שינויים בדפוסים הבסיסיים של התרבות, החברה או הפוליטיקה, או במבנים הערכיים והכלכליים של החברה, למשל במעבר ממשטרים טוטליטריים לדמוקרטיים, במעבר מכלכלה חקלאית לתעשייתית וממנה לתקופת הידע והתקשוב, או במעבר מארגונים כפריים לעירוניים, חלים עימם גם שינויים במטרות החינוך.¹

אחד מתחומי הלימוד שנדון לקושי בהוראה בעקבות התמורות התרבותיות לאורך השנים הוא תחום הוראת המציאות המקראית.² הנתק היחסי של האדם מהאדמה בתקופה המודרנית לעומת הקשר הבלתי אמצעי והתלות בין האדם לאדמה בתקופת המקרא והקשר של האיכר העברי לאדמה באורחות חיי³ עשויים להיות בעיה מורכבת בהוראת

1. חטיבה, 2003, עמ' 7.

2. גם בתחום זה יש להיזהר ממסקנה גורפת שכל מה שהיה אז הוא מה שקורה היום: "ליבון הריאליה צריך להיעשות בזהירות, בביקורתיות דקדקנית וכנראה גם במשורה" (גוטל, תש"ס, עמ' קיב).

3. "שלא כאיכר אצל שאר העמים, שעמד על דרגה תרבותית ירודה, בהיותו עבד לאדמה של בעלי אחוזות, האיכר העברי היה ברוב התקופות עצמאי. הוא שמר שבת וחג ושאר מצוות התורה, וקיים דיני מתנות עניים – לקט שכחה ופאה – דבר שלא מצינו אצל עם אחר. הוא הפריש מתנות כהונה ולוויה וקיים דיני כלאיים ושביעית" (פליקס, תשנ"ב, עמ' 14).

הסיפורים, ההלכות, המונחים והמטפורות ששורשיהם נעוצים בעבודת האדמה וברעיית הצאן.

שתי הדרכים שברצוננו להציע כפתרון דידקטי לסוגיה זו עשויות לסייע בלימוד התנ"ך ובהוראתו. הדוגמה שנדונה כאן משמשת דגם ללימוד המקורות, הן בהיכרות עמוקה עם התרבות הראלית של תקופת המקרא והן בשימוש מושכל בכלים ספרותיים של פשוטו של מקרא.

המונח 'ארץ זבת חלב ודבש' בימינו איננו מוגבל דווקא לעינינים חקלאיים כפי שהיה בתקופת המקרא; כיום משתמשים בו בכל מיני תחומים, למשל בתחום הכלכלי ובמיוחד בתקופה התעשייתית המודרנית, שבה הצלחה ועושר אינם נמדדים בהכרח בתחום החקלאות, ואין להם בדרך כלל קשר לחלב כבשים או פרות או לדבש דבורים.⁴

נוסף על הריחוק התרבותי מעולם החקלאות שהיה בעבר, עומדת בפני הקוראים המודרניים התלבטות בעצם הבנת המושגים 'חלב' ו'דבש' במקרא והגדרתם, שהרי לא אחת אפשר לראות שצמחים ובעלי חיים המוזכרים בתנ"ך אינם מוכרים לנו או ששמותיהם השתנו. לכן יש צורך להיזהר מהנחה חד-משמעית שהשמות והמושגים המקובלים בעברית כיום זהים בדיוק לשמות ולמושגים בעברית של תקופת המקרא.⁵

על משמעות הביטוי 'זבת חלב ודבש' בראליה המקראית ובהשתקפותו הספרותית במקרא מומלץ לקרוא את מאמרו המקיף של רוזנסון.⁶ אין בכוננתנו לחזור על היסודות החשובים שנזכרו שם, הן בתיאור מפורט של המציאות המקראית והן בדגשים של קריאה ספרותית במקרא, אלא רק בתמציתיות. כהמשך למאמר הנ"ל, טענתנו העיקרית היא

4. כפי שאפשר למצוא כל מיני ביטויים ואסוציאציות באשר לחלב ולדבש: **בכה על חלב שנשפך** – התחרט או הצטער על דבר שאי-אפשר לשנותו; **דבש וחלב תחת לשוננו** – "הוא מדבר דברים נעימים ונאים, הוא מדבר חלקות" (מילון אבן שושן המרוכז, 2009, עמ' 306); **חלב** (פועל) – "הוציא כספים או מידע מאדם או מוסד נגד רצונם" (רוזנטל, 2005, עמ' 138); **לא ליקק דבש** – לא רוה נחת; **לא מדבשך ולא מעוקצך** – "אין חפץ לא בטובתך ולא ברעתך" (מילון אבן שושן המרוכז, 2009, עמ' 172). כבר בימי הביניים אפשר למצוא אפשרויות נוספות בדברי רמב"ן (שמות ג, ח, ד"ה 'וטעם זבת חלב ודבש' – כי שבח תחלה את הארץ שהיא טובה, לומר שהאוויר טוב ויפה לבני אדם וכל טוב ימצא בה, ושהיא רחבה, שיעמדו בה כל ישראל".

5. ראו לדוגמה במבוא של עמר, תשע"ב, עמ' 69-11, על בעיית זיהוי צמחים מתקופת המקרא ולדרכי המחקר המסייעות בזיהוי שמותיהם.

6. רוזנסון, תשס"ו.

כי דרך קריאה צמודת טקסט אפשר להבחין בשינויים הקוטביים של משמעות המושג הראלית לאורך תקופת ספרי המקרא.

מתודולוגיית זיהוי שמות צמחים ושמות בעלי חיים במקרא בעזרת היצמדות להקשר המקראי והתאמה תרבותית

אחת הדרכים להכרת מושגים ושמות במקרא מבוססת על הכרת המקורות וההקשרים שבהם הם נזכרים. מלבד ההקשר הענייני, ייתכן מצב שבו במהלך השנים התחולל שינוי תרבותי במשמעות המונח, מכיוון שספרי התנ"ך מקיפים תקופה היסטורית בת אלפי שנים.⁷

הפעם הראשונה במקרא שנוכר בה הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' היא בדברי הקב"ה למשה בנוגע לארץ ישראל. הביטוי בא ככל הנראה להצהיר שההבטחה שהארץ שאליה יגיעו תהיה 'ארץ זבת חלב ודבש' תיאמר לבני ישראל – כנראה כדי לתת להם מוטיבציה חיובית לצאת מארץ מצרים: "וְאָרְדָּ לְהַצִּילוֹ מִיַּד מִצְרַיִם וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן הָאָרֶץ הַהִוא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ אֶל מְקוֹם הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחִי וְהַיְבוֹסִי" (שמות ג, ח).

משה צוה לשוב ולהסביר לאיזו ארץ הם יגיעו: "וְאָמַר אֲעֲלֶה אֲתֶכֶם מֵעֵנִי מִצְרַיִם אֶל אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחִי וְהַיְבוֹסִי אֶל אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (שמות ג, ז).

כאשר בני ישראל כבר היו בהכנות האחרונות ליציאה ממצרים, משה פנה אליהם והזכיר בפרשת 'קדש ל' את תיאורה של ארץ ישראל: "וְהָיָה כִּי יְבִיאֲכֶם ה' אֶל אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַחִי וְהַיְבוֹסִי אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאֲבֹתֵיכֶם לָתֵת לָךְ אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ וְעַבְדְּתָ אֶת הָעֶבֶדָה הַזֹּאת בְּחַדְשׁ הַזֶּה" (שמות יג, ה).

לאחר חטא העגל ה' דיבר עם משה ושוב תיאר את ארץ ישראל בביטוי המוכר: "אֶל אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ כִּי לֹא אֲעֲלֶה בְּקֶרְבְּךָ כִּי עִם קִשָּׁה עֵרְפָה אֶתָּה פֶן אֲכַלְךָ בְּדָרְךָ" (שמות לג, ג).

7. מחלוקת בהסבר המושגים 'חלב' ו'דבש' מצויה גם אצל חז"ל: "ארץ זבת חלב ודבש" – ר' אליעזר אומר: חלב – זה חלב הפירות. דבש – זה דבש תמרים. ר' עקיבה אומר: חלב – זה חלב ודאי. דבש – זה דבש היערות" (מכילתא דרשב"י, בא, יג, ה).

בפרשת 'קדושים תהיו' ארץ ישראל מתוארת בביטוי המוכר להם, בקשר לשכר המיועד לעם ישראל השומר על קדושתו ונבדל מן העמים הטמאים: "וְאָמַר לְכֶם אֲתֶם תִּירְשׁוּ אֶת אֲדָמְתֶם וְאֲנִי אֶתְנֶנָּה לְכֶם לְרִשְׁתָּהּ אֲתֶה אֶרֶץ זָבֵת חֶלֶב וְדָבֶשׁ אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הִבְדַּלְתִּי אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים" (ויקרא כ, כד).⁸

עד כאן ברור למדי שמובנו של הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' חיובי וכי הוא מהווה לעם ישראל גורם מוטיבציוני לצאת ממצרים כדי לקבל ארץ של שפע (ובהמשך נעמוד על הגדרת סוג השפע).⁹ הבטחת ארץ משובחת ושופעת חייבת להיות במושגים שהעם מבין, וכמובן מעוררת אצלו רצון להתיישב בה; לא ייתכן שעם ישראל ירצה לעשות 'הסבה מקצועית' במסגרת היציאה ממצרים;¹⁰ הגיוני יותר להניח שיתאפשר לעם להמשיך ולעסוק במקצוע המוכר לו וליהנות מחופש פעולה ומעצמאות תעסוקתית.

דוגמה טובה לכך אפשר למצוא בהבטחות רַב־שָׁקָה לאנשי יהודה. בניסיונותיו לשכנע את אנשי יהודה להיכנע הוא נוקט כמה דרכים: נואם בעברית, מאיים בלחימה, טוען טיעונים דתיים וגם מנסה לפתות פיתוי חומרי. רבשקה איננו מציע לעם פיתוי לוט בערפל אלא דווקא להמשיך ולעסוק במקצועות החקלאות ולחיות באקלים החקלאי המוכרים להם למרות הגלות לארץ אחרת:

לֹא אֶל תִּשְׁמְעוּ אֶל חֲזַקְיָהוּ, כִּי כֹה אָמַר מֶלֶךְ אֲשׁוּר: עֲשׂוּ אֵתִי בְרִכָּה וְצִאוּ אֵלַי וְאֶכְלוּ אִישׁ גִּפְנוֹ וְאִישׁ תְּאֲנָתוֹ וְשָׂתוּ אִישׁ מִי בָרוֹ. עַד בָּאִי וְלִקְחֵתִי אֶתְכֶם אֶל אֶרֶץ כְּאֶרְצְכֶם אֶרֶץ דְּגָן וְתִירֹשׁ אֶרֶץ לֶחֶם וְכֶרְמִים אֶרֶץ זֵית וְיֶצֶהָ וְדָבֶשׁ וְחִיּוֹ וְלֹא תִמְתּוּ וְאֶל תִּשְׁמְעוּ אֶל חֲזַקְיָהוּ כִּי יִסִּית אֶתְכֶם לֵאמֹר ה' יִצְלֵנוּ (מלכים ב יח, לא-לב).

8. המתבוננים בהקשר של פסוק זה ושל הפסוקים הבאים אחריו אינם יכולים לנתק את הקשר שבין מובנו הפשוט של הביטוי ובין שפע המרעה, כפי שמובא בהמשך הפסוקים: "וְהִבְדַּלְתֶּם בֵּין הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה לְטֹמְאָה..." (ויקרא כ, כה).

9. רוזנסון עמד גם על הביטוי 'זב', שאפשר לפרש כשילי, כמעין טומאה. אנו מסכימים עם דבריו, כי יש משמעות רחבה לשימוש במילה 'זב', ואפשר להבין את הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' כביטוי של קללה, כלומר שהארץ תקיאה את יושביה (ויקרא, יח, כב) ותחזור להיות ארץ טבע ומרעה (חלב) ודבש דבורים של פרחי הבר (רוזנסון, תשס"ג, עמ' 108-109). שטרן מצביע על זיקה בין הביטוי המקראי 'ארץ זבת חלב ודבש' לתיאור יכולתו של הבעל להוריד גשם, כפי שהדבר משתקף במקורות בשפה האוגריתית. לדבריו, הבטחתו של א-להי ישראל לתת חלב ודבש מלמדת על טענה דתית של עליונותו על אל הבעל, כפי שאנו מכירים בתיאור מעמד אליהו ונביאי הבעל בהר הכרמל (מלכים א יח) ובמקורות נוספים, ראו: שטרן, 1992.

10. בשונה מדבריו של רוסט, שטען כי 'כינויה של ארץ ישראל 'ארץ זבת חלב ודבש' מעמיד את שבחה של הארץ לעומת מצרים" (רוסט, תש"ס, עמ' 23).

'ארץ זבת חלב ודבש' במשמעות של ארץ מרעה

למקרא דברים אלה אפשר לומר שמשמעות הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' שנאמר לעם ישראל, שעסק ברעיית צאן, היא תיאור מציאותי של ארץ מרעה שיש בה לרועים שטחי מרעה נרחבים לרעות את צאנם,¹¹ וכך אפשר לרעות בה עדרים גדולים שיניבו הרבה חלב, בלי חשש להיכנס לשדות החקלאיים. בהמשך לדברים אלה יש להניח ששפע הדבש קשור לשפע פרחי הבר בשטחי הבר והחורש הטבעיים,¹² שלא נכבשו בידי בעלי השדות. חיזוק להבנת המושג במשמעות זו אפשר לראות במקורות הללו:

1. עיסוקם של יעקב ובניו היה רעיית צאן. ארץ מצרים שאליה הגיעו יעקב ובניו משפחתו הייתה ארץ חקלאית, והיו בה שדות מעובדים רבים באזור הנילוס.¹³ מאחר שרעיית צאן נחשבה לתועבה במצרים, הותר להם להתיישב בארץ גושן,¹⁴ מקום רחוק למדי משאר תושבי ארץ מצרים:

והַאֲנָשִׁים רָעִי צֹאן כִּי אֲנָשֵׁי מִקְנֵה הַיּוֹ וְצֹאֲנָם וְבָקָרָם וְכָל אֲשֶׁר לָהֶם הַבְּיָא. וְהָיָה כִּי יִקְרָא לְכֶם פְּרָעָה וְאָמַר מֶה מַעֲשֵׂיכֶם. וְאָמַרְתֶּם אֲנָשֵׁי מִקְנֵה הַיּוֹ עֲבָדֶיךָ מִנְעַרְיָנוּ וְעַד עַתָּה גַם אֲנַחְנוּ גַם אֲבֹתֵינוּ בְּעֶבֶר תִּשְׁבוּ בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן כִּי תוֹעֵבַת מִצְרַיִם כָּל רְעֵה צֹאן (בראשית לו, לב-לד).

11. רעיית צאן מכונה במקרא הדברת הצאן: 'וְרָעוּ כְבָשִׁים כְּדָבָרָם...' (ישעיה ה, יז). לוי מדגיש כי הביטוי 'זבת חלב ודבש' איננו בהכרח ביטוי של פוריות והוא מתאים יותר לתיאור אופי של ארץ מרעה שאין בה קרקעות מעובדות, ומסמל את התלות הכלכלית של עם ישראל בה. ראו לוי, 2000. מובנו של המושג 'מדבר' בתקופת המקרא היה רחב יותר, וכלל, נוסף על אזורים צחיחים ושוממים מבחינת משקעים, אף אזורים מיוערים וחורש המתאימים לרעיית צאן אך קשים מאוד לעיבוד חקלאי.

12. במקורות אחדים אפשר לראות שהדבש קיים ביערות באופן טבעי ולא מיוצר רק בידי חקלאים המטפחים כוורת. "... וְהָיָה דְבַשׁ עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה. וַיְבֹא הָעָם אֶל הַיַּעַר וְהָיָה הַלֶּךְ דְּבַשׁ..." (שמואל א יד, כה-כו); "דְּבַשׁ מְצִאתָ אֲכָל דִּיךָ פֶּן תִּשְׁבְּעָנוּ וְהִקְאָתוּ" (משלי כה, טז). כיום מקובלת ההגדרה כי אחד ממאפייניו של יער הוא עצים גבוהים, לעומת חורש שבו גדלים עצים נמוכים ושיחים ויש בו כיסוי צמחייה צפוף. לדעת רוזנסון (תשנ"ג), בתקופת המקרא ההגדרות של יער וחורש היו כנראה הפוכות. על תפוצת האזורים המיוערים בתקופת המקרא בארץ ישראל יכולה להעיד המילה 'שרון', שבאכדית מובנה 'יער'.

13. 'וַיִּשְׂאוּ לוֹט אֶת עֵינָיו וַיְרֹא אֶת כָּל כַּפַּר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה לְפָנָיו שַׁחַת ה' אֶת סֹדֶם וְאֶת עַמְרָה כִּגְן ה' הַכָּאָרְז מִצְרַיִם בְּאֶמְהָ צַעַר' (בראשית יג, י); 'כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כָאָרֶץ מִצְרַיִם הוּא אֲשֶׁר יִצְאָתֶם מִשָּׁם אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זֶרְעֶךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרַגְלֶךָ כִּגְן הַיַּרְק' (דברים יא, י).

14. שהייתה ככל הנראה רחוקה מהנילוס, ועל כן לא היו בה שדות, וכוהני מצרים גרו בה: 'רַק אֲדַמַּת הַכְּהֻנִּים לֹא קָנָה כִּי חֹק לְכַהֲנִים מֵאֵת פְּרָעָה וְאֶכְלוּ אֶת חֶסֶם אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם פְּרָעָה עַל כֵּן לֹא מְכָרוּ אֶת אֲדַמַּתָּם' (בראשית מז, כב). לכן התאימה ארץ זו ליעקב ולבניו, שהיו רועי צאן: 'וַיִּוָּשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אֲחָיו וַיִּמְנוּ לָהֶם אֲחֻזָּה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּמִיטֵב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ רַעְמֶסֶס כְּאֲשֶׁר צִוָּה פְּרָעָה' (שם, יא).

2. תיאור חורבן הארץ ושמונה מבחינה חקלאית אצל ישעיה הנביא תואם את הזיקה שבין ארץ מרעה למושג 'ארץ זבת חלב ודבש': "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יַחֲיֶה אִישׁ עֲגֹלַת בָּקָר וְשֵׁתֵי צֶאֱן. וְהָיָה מִרְבַּע עֲשׂוֹת חֶלֶב יֵאָכֵל חֲמָאָה כִּי חֲמָאָה וְדָבֶשׁ יֵאָכֵל כָּל הַנּוֹתָר בְּמִקְרַב הָאָרֶץ. וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יְהִיֶה כָּל מְקוֹם אֲשֶׁר יְהִיֶה שָׁם אֶלְפֵי גֶפֶן בְּאֶלְפֵי כֶסֶף לְשִׁמִּיר וְלִשְׂיִית יְהִיֶה" (ישעיה ז, כא-כג).¹⁵

כך הסביר את הדברים נגה הראובני:

הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' מתאר אזורים שאינם מעובדים בידי אדם ומכוסים צמחיית בר. ביטוי זה סימל לבני ישראל את שפע הטוב (בארץ גושן ובארץ ישראל) כל עת שעיקר מחייתם היה על גידול צאן. אולם לאחר בירוא היערות וההתנחלות החקלאית הפך ביטוי זה עצמו לסמל של הרס האזורים המעובדים ואובדנו של עובד האדמה.¹⁶

לדברי רוזנסון, המקור מנבואת ישעיה מלמד על שימוש אירוני במשמעות הביטוי 'זבת חלב ודבש', שהרי תיאור ארץ ישראל כארץ מרעה בא לציין את הגלות שתפקוד את התושבים, ולכן ארץ ישראל תשוב להיות ארץ פראית טבעית.¹⁷

3. תיאור הארץ בפי הנשיאים שנשלחו לתור אותה כלל את שבחה של הארץ: "וַיִּסְפְּרוּ לוֹ וַיֹּאמְרוּ בְּאֵן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּנוּ וְגַם זָבַת חֶלֶב וְדָבֶשׁ הוּא וְזֶה פְרִיָּהּ" (במדבר טז, כז).¹⁸ הנשיאים לא הסתפקו בתיאור מילולי שהארץ היא 'זבת חלב ודבש' אלא הביאו דוגמאות מפרותיה המשובחים של הארץ. הדבר אינו מוכיח בהכרח שמדובר בארץ חקלאית – כפי שנדמה לכאורה משום שפרות אלו עשויים לגדול לא רק במטעים מטופחים, והראיה היא שהם הביאו את הפרות מנחל אשכול, ונחל בוודאי איננו מקום איזדאלי לגידולים חקלאיים בשל השיטפונות הלא-צפויים המצויים בו. בהמשך מסירת הדיווח על ארץ כנען הם מוציאים את דיבת הארץ: "וַיִּצְיִאוּ דָבַר הָאָרֶץ אֲשֶׁר תָּרוּ אֹתָהּ אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר הָאָרֶץ אֲשֶׁר עָבַרְנוּ בָּהּ לְתוֹר אֹתָהּ אָרֶץ

15. לדעת פרופ יש לקשור בין חלב ודבש כמזונות הראשונים של תינוק שנגמל מיניקה לבין תיאור 'זבת חלב ודבש' הן במשמעות גיאוגרפית של הרים ("וְרִכְבָּהּ עַל בְּמֹתֵי אָרֶץ וַיֵּאָכֵל תְּנוּבַת שְׂדֵי וַיִּנְקְהוּ דָבֶשׁ מִסְּלַע וְשָׁמֶן מִחֶלְמִישׁ צוּר" - דברים לב, יג) והן עם אחד מכינוי ה' הנפוצים "א-ל שדי", ראו: פרופ, 1999.

16. הראובני, תש"ם, עמ' 27.

17. רוזנסון, תשס"ו, עמ' 106-107.

18. בעניין שבחה של ארץ ישראל, מתייחס רמב"ן בתוספות לפירושו לחזרה (במדבר יג, ב), לשאלה מדוע היה צורך להראות לבני ישראל את פירות ארץ ישראל, אם היא כה קרובה למצרים. תשובתו היא שבני ישראל היו עבדים, ולכן לא הכירו את פירות הארץ, ראו: עופר ויעקבס, תשע"ג, עמ' 435-437.

אֶכְלֶת יוֹשְׁבֵיהָ הוּא וְכָל הָעָם אֲשֶׁר רְאִינוּ בְּתוֹכָהּ אֲנֹשֵׁי מְדוֹת” (במדבר טז, לב). אחד ההסברים לדבריהם הוא שזו ארץ שיש בה יערות ובהם שוכנות חיות טרף,¹⁹ מה שמוכיח שהיא איננה ארץ חקלאית אלא ארץ טבע; לכן כמובן היא מתאימה ביותר לרועי צאן.²⁰

4. הכינוי של מצרים בפי דתן ואבירם – ארץ זבת חלב ודבש – “הִמְעַט כִּי הֶעֱלִיתֶנּוּ מֵאֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבֶשׁ לְהַמִּיתֶנּוּ בַּמִּדְבָּר כִּי תִשְׁתַּרְרַר עֲלֵינוּ גַם הַשְׁתַּרְרָה. אֵף לֹא אֶל אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבֶשׁ הִבִּיאֲתֶנּוּ וְחַתְּנָן לָנוּ נִחַלְתָּ שָׂדֵה וְכָרְם הַעֵינִי הָאֲנָשִׁים הָהֵם תִּנְקַר לֹא נַעֲלֶה” (במדבר טז, יג-יד), יכול להישמע ציני, בהעדפתם את העבדות במצרים מהיעד הבלתי־נודע בארץ ישראל, אולם יכול להיות תיאור אמתי, משום שגם ארץ גושן, כאמור לעיל, הייתה ארץ נוחה לבני ישראל לרעות את צאנם, ודתן ואבירם טוענים שהארץ המובטחת איננה ארץ מרעה כמו מצרים, ולכן איננה טובה לבני ישראל כמו ארץ גושן במצרים.

המושג 'ארץ זבת חלב ודבש' בקשר להבטחה לאבות ולדור יוצאי מצרים

בניתוח משמעות הביטוי יש לשים לב לתקופות ההיסטוריות השונות שבהן הוא מציין במקרא. אחת ההוכחות הספרותיות היא 'משפט מלווה' שאפשר לראותו לא רק כמוטיב של הבטחה או התחייבות אלא גם כדרך להבנת הביטוי על פי פשט הכתוב. מחומש דברים ועד תיאור חורבן בית המקדש הראשון המובא בספר ירמיה יש תופעה הנשנית בחזרה די עקיבה (למעט מקרה אחד, ונעסוק בו בהמשך): בכל פעם שנזכרת ההבטחה על 'ארץ זבת חלב ודבש', היא נאמרת בצמוד לשבועה שניתנה לדור אבות האומה או לדור יוצאי מצרים:

- “וְשָׁמַעְתָּ יִשְׂרָאֵל וְשִׁמְרָתָּ לַעֲשׂוֹת אֲשֶׁר יִיטָב לָךְ וְאֲשֶׁר תִּרְבּוּן מֵאֵד כִּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לָךְ אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבֶשׁ” (דברים ו, ג).

19. יש מקורות רבים המוכיחים את מציאותן של חיות טרף בארץ ישראל בתקופת המקרא. לדוגמה: 'בהמת הארץ' (דברים כח, כו); אריה (שופטים יד, מלכים א יג, מלכים ב יז); דובים (מלכים ב ב) ועוד.

20. אכן, רועי הצאן צריכים להגן על צאנם מפני חיות הטרף. לדוגמה: “וַיֹּאמֶר דָּוִד אֶל שָׂאוֹל רַעַה הֲיֵה עִבְדְּךָ לְאֶבִי בְּצֹאן וּבְאֵי הָאָרֶץ וְאֵת הַדּוֹב וְנִשְׂאָ שָׁהּ מִהָעֵדָר. וַיְצַאֲתִי אֶחְרָיו וְהַכְתִּיו וְהִצְלִיתִי מִפְּיָו וַיִּקָּם עָלַי וְהִחַזְקִיתִי בְּזַקְנוֹ וְהִכְתִּיו וְהִמִּיתִיו” (שמואל א יז, לד-לה).

- "ולמען תִּאָרִיכוּ יָמִים עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לָתֵת לָהֶם וּלְזָרְעָם אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ" (דברים יא, ט).
- "הַשְּׂקִיפָה מִמַּעוֹן קִדְשׁוֹ מִן הַשָּׁמַיִם וּבִרְךָ אֶת עַמְּךָ אֶת יִשְׂרָאֵל וְאֵת הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִתְּנָה לָנוּ כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאַבְרָהָם אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ" (דברים כו, טו).
- "וְכִתְבֶּתָּ עָלֵיהֶן אֶת כָּל דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרֶךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לָךְ אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לָךְ" (דברים כז, ג).
- "כִּי אָבִיאֲנֹו אֶל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ וְאָכַל וְשִׁבַע וְדָשַׁן וּפְנָה אֶל אֱלֹהִים אַחֵרִים וַעֲבָדוּם וְנֶאֱצוּנִי וְהִפֵּר אֶת בְּרִיתִי" (דברים לא, כ).
- "כִּי אֲרִבְעִים שָׁנָה הָלַכְוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּמִּדְבָּר עַד תָּם כָּל הַגּוֹי אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה הַיָּצְאִים מִמִּצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא שָׁמְעוּ בְּקוֹל ה' אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם לְבַלְתִּי הִרְאוֹתָם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לָתֵת לָנוּ אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ" (יהושע ה, ו).
- "לְמַעַן הַקִּים אֶת הַשְּׁבוּעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לָתֵת לָהֶם אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ כִּיֹּם הַזֶּה וְאָעַן וְאָמַר אָמֵן ה'" (ירמיה יא, ה).
- "וְיִתְּנֵן לָהֶם אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאַבְרָהָם לָתֵת לָהֶם אֶרֶץ זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ" (ירמיה לב, כב).
- "בַּיּוֹם הַהוּא נִשְׁאַתִּי יְדִי לָהֶם לְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֶל אֶרֶץ אֲשֶׁר תִּרְתִּי לָהֶם זְבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ צְבִי הִיא לְכָל הָאֲרָצוֹת" (יחזקאל כ, ו).

נראה שיש צורך להסביר אפוא את הקשר בין תיאור ארץ ישראל כארץ מרעה לבין תקופת האבות, אשר היו רועי צאן. לכן משמעות הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' היא ארץ טבע ומרעה המתאימה לרועי צאן, כפי שהיו אברהם, יצחק ויעקב וכפי שהיו דור בני ישראל יוצאי מצרים, שלהם הובטחה ירושת הארץ.

שינוי משמעות המושג אצל אנשי דור המדבר, הנכנסים לארץ ישראל

לקראת כניסת אנשי דור המדבר לארץ ישראל אפשר למצוא בספר דברים התייחסות אחרת לרעיית הצאן. יחסו השלילי של משה לבקשת בני גד ובני ראובן להתנחל בעבר הירדן המזרחי בגלל דאגתם לצאנם הרב (במדבר לב), לעומת התייחסות חיובית לתנובת הארץ ויבולה ופירוט המצוות הקשורות לארץ, כמו גם קביעת הרגלים בדגש על התאמתם לעונה החקלאית, מצביעים על תפיסה שלילית של רעיית צאן, ומגמה זו השפיעה גם על משמעות המושג 'ארץ זבת חלב ודבש' בקרב בני הדור הנכנס לארץ.

כאמור, במקרה אחד יש חריגה מהעקיבות שנמצאה בין ההבטחה על הארץ לדור יוצאי מצרים לביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' שתוארה לעיל, שהרי הביטוי 'אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם' ודומיו אינם מופיעים כאן: "וַיִּבְאֵנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ. וַעֲתָה הִנֵּה הִבְאֵתִי אֶת רְאִשֵׁי פְרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה' וְהִנְחִיתוּ לִפְנֵי ה' אֶל-לֵהֲיָהּ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֶל-לֵהֲיָהּ" (דברים כו, ט-י).²¹ במקרה זה אין אזכור של הבטחה או תיאור היסטורי של תקופת האבות בפרשת וידוי מעשרות, כחלק מהכרת התודה על היבול החקלאי המבורך שיש להם בארץ.

לדעתנו, לא בכדי נמנעה התורה מלרשום ביטוי של שבועה ושל תקופת האבות במקרה זה – למראה העדפת החקלאות בזמן כניסת בני ישראל לארץ; במקרה זה של הודיה על היבול החקלאי יש להסביר את הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' במשמעות חקלאית, כלומר ארץ המניבה יבול חקלאי,²² ולכן אין ראוי להזכיר במקרה זה את משפט ההבטחה לאבות, 'כאשר נשבעת לאבותינו', שכאמור מובנו הוא ארץ מרעה!²³

21. עם זאת, בסוף פרשת וידוי מעשרות' (דברים כו, טו) מוזכר הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' יחד עם 'כאשר נשבעת לאבותינו', אולי מתוך השלמה עם המציאות הארץ-ישראלית, שבה רעיית צאן משמשת לצד עבודה חקלאית.

22. בייחוד חקלאות של פרות העץ, שהיו נדירים בארץ מצרים, שהרי ארץ מצרים התאימה יותר לגידול ירקות בשל המים הרבים שבסביבות הנילוס. ראו פליקס, תשנ"ב, עמ' 77-78.

23. מוטיב ההבטחה מופיע קודם לכן, בנפרד לחלוטין מהביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש': "וְנָבְאתָ אֶל הַכֶּהֵן אֲשֶׁר יִהְיֶה בַיָּמִים הֵהָם וְאָמַרְתָּ אֵלָיו הַגִּדְתִּי הַיּוֹם לַה' אֶל-לֵהֲיָהּ כִּי בָאתִי אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם (דברים כו, ג).

כיצד אפשר אפוא להסביר את המושג 'זבת חלב ודבש' במשמעות החקלאית החדשה (ולא כארץ מרעה)? לדברי מרגליות,²⁴ החלב הוא תיאור של שפע היין הלבן הנחשב מובחר. דבר זה נלמד מתיאור שפע הענבים על דרך התקבולת, הן של היין האדום והן של היין הלבן ('חלב') בברכת יעקב ליהודה: "אֶסְרִי לְגִפְנֵי עֵירֶה וְלַשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כְּבֶס בְּיַיִן לְבָשׁוּ וְבָדָם עֲנָבִים סוּתָה. חֲכָלִילִי עֵינַיִם מֵיַיִן וְלָבָן שְׁנַיִם מִחֶלֶב" (בראשית מט, יא-יב). לפי המדרש: "כבס ביין לבוש' זה חלבו, 'בדם ענבים סותה' זה האדום".²⁵

בעוד מקום במקרא אפשר לראות שחלב הוא ביטוי נרדף ליין: "...שְׁתִיתִי יַיִן עִם חֶלְבִי אֶכְלוּ יַרְעִים שְׁתַּנּוּ וְשָׁכְרוּ דֹדִים" (שיר השירים ה, א). פסוק זה מתאר השתכרות מיין אדום וככל הנראה גם מיין לבן, כפי שנמצא בתרגום: "נסוך חמר סומך וחמר חויר".²⁶

גם באשר למקור הדבש בחקלאות גידול עצים, הדבש הוא תוצר טבעי מצוי של הפרות – ענבים, תאנים ותמרים – ואילו גידול תעשייתי של דבורים בכורות נחשב תופעה נדירה:

גידול דבורים והפקת דבש דבורים וזונג הם מן הנושאים הפחות ידועים בתחום הכלכלה של תקופת הברונזה והברזל במזרח הקדום. על כן רבה הייתה הפתעתנו לגלות בחפירות תל רחוב שבעמק בית שאן, בתוך העיר מתקופת הברזל II, מכוורת גדולה ומתוכנת היטב.²⁷

לכן נוטים לזהות בדרך כלל את ה'דבש' עם דבש תמרים או דבש פרות,²⁸ זיהוי התומך בהסבר החקלאי של המונח 'זבת חלב ודבש'.

24. כפי שמביא מרגליות, תשכ"ד, עמ' סב-סד.

25. בראשית רבה [מהדורת תיאודור אלבק] צח, ט.

26. דהיינו יין אדום ויין לבן.

27. מזר ופניץ-כהן, תשס"ט, עמ' 83. לדבריהם, מבנה הכוורת זומה מאוד לכוורת שנמצאו במצרים. כמו כן הם ציינו כי בסביבת הכוורת נמצאו כלי פולחן, וייתכן שהם מעידים על קשר בין פולחן לתעשייה. הדבר מתקשר לאיסור הקרבת דבש על המזבח (ויקרא ב, יא), שייתכן שהיה מנהג פולחן עבודה זרה (שם, עמ' 88).

28. ראו שמש, תשס"ב.

שילוב חקלאות ומרעה

בפרשת 'כי תבוא' אפשר למצוא הידרשות שווה הן לרעיית הצאן הן לפרי האדמה: "בָּרוּךְ פְּרִי בְּטֶנֶךָ וּפְרִי אֲדָמָתְךָ וּפְרִי בְּהֶמְתְּךָ שֶׁגֵּר אֶלְפִיךָ וְעִשְׂתֶּרוֹת צֹאנֶךָ. בָּרוּךְ טֶנְאֶךָ וּמִשְׁאֲרֶתְךָ" (דברים כח ד-ה).

משילוב זה בין המקצועות המנוגדים כל כך באופיים (נוודות מול ישיבת קבע),²⁹ אפשר ללמוד כנראה שהתורה איננה מעדיפה חקלאות על פני רעיית צאן או להפך; בשני מקצועות אלה אפשר להגיע ליבול ולפרנסה, אך נראה שהמסר של בחירת מקצוע על פי התורה קובע כי מוטל על האדם לבחון את דרכו בכל מקצוע אשר יבחר ולעבוד את ה' מתוך אהבה וכניעה.

בחקלאות: אמונה בקב"ה ותפילה לגשם – "שֶׂאֲדָם מֵאִמִּין בְּחִיּוֹ שֶׁל עוֹלָם וּזְרַע" (במדבר רבה יג), ומנגד גאווה בשל הצלחת היבול – "וְאָמַרְתָּ בְּלִבְבְּךָ כִּחִי וְעַצְם יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה" (דברים ח, יז).

ברעיית צאן: תפיסת הנוודות והרגשת הארעיות בעולם הזה, כפי שציווה יונדב בן רכב לבניו – "בֵּית לֹא תִבְנֶה וְזָרַע לֹא תִזְרַעוּ וְכָרֶם לֹא תִטְעוּ וְלֹא יִהְיֶה לְכֶם כִּי בְּאֶהְלִים תִּשָּׁבוּ כֹּל יְמֵיכֶם לְמַעַן תַּחֲיוּ יָמִים רַבִּים עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אֲתֶם גָּרִים שָׁם" (ירמיה לה, ז), ומנגד עבודה זרה וסגידה לעצים ולאבנים בטבע – "עַמִּי בְּעֵצוֹ יִשְׁאָל וּמְקֻלוֹ יִגִּיד לוֹ כִּי רוּחַ זְנוּנִים הִתְעָה וַיִּזְנוּ מִתַּחַת אֶל-לֵהִיָּהֵם. עַל רִאשֵׁי הַהָרִים יִזְבְּחוּ וְעַל הַגְּבָעוֹת יִמְסְרוּ תַחַת אֵלֹהִים וְלִבְנֵהּ יִאֲלֶה כִּי טוֹב צִלָּהּ..." (הושע ד, יב-יג).

סיכום

על פי כמה הקשרים מקראיים הוראת המושג 'ארץ זבת חלב ודבש' יכולה להתפרש הן כתיאור של ארץ מרעה שגדלים בה עשבים הטובים לצאן ולדבורים כאחד, שהיא ההפך מארץ חקלאית מעובדת, הן כארץ חקלאית, שהיא ההפך מארץ מרעה.

29. עוד היבט להבדל הקיצוני בין החלב והדבש אפשר למצוא בזהר: "כי החלב במה שטבעו קר והדבש חם שטבעו הם הפכים, לומר כי לא תחסר כל בה, שאף דברים שהם הפכים נמצא בארץ בריבוי מאוד" (זהר, שלח'ך קנז, א).

למרות הנטייה הטבעית לחפש מסר קיצוני וחד־משמעי ייתכן שהמשמעות הניגודית של שפע הארץ, מטרתה לא רק לשקף מציאות תרבותית **משתנה** במהלך יישוב הארץ בתקופות שונות אלא גם גישה הוליסטית ומאוזנת לתחומי עיסוקו של האדם. בשני המקרים מטרת התורה היא הדרכה לדעת לשלב בין מקצועות שונים ובעיקר להגביר את מידת האמונה והביטחון בה', כנבואת הנחמה של ירמיה, שגם היא מתארת את השילוב האפשרי בין שני מקצועות שבתקופת המקרא היו מנוגדים זה לזה ניגוד כה מהותי: "וּבָאוּ וַיִּרְנוּ בְּמָרוֹם צִיּוֹן וַיִּנְהָרוּ אֶל טוֹב ה' עַל דָּגָן וְעַל תִּירֵשׁ וְעַל יִצְהָר וְעַל בְּנֵי צֹאן וּבָקָר וְהִיְתָה נִפְשָׁם כְּגֹן רֶוַח וְלֹא יוֹסִיפוּ לְדַאֲבָה עוֹד" (ירמיה לא, יא).

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- גוטל, תש"ס נ' גוטל, 'ריאליה תנ"כית במבחן הלכתי-חינוכי', **סיני** קכג-קכד (תש"ס), עמ' צג-קיג.
- הראובני, תש"ם נ' הראובני, **טבע ונוף במורשת ישראל**, קריית אונת תש"ם. חטיבה, 2003 נ' חטיבה, תהליכי הוראה בכיתה, תל אביב 2003.
- ליון, 2000 E. Levine, 'The Land of Milk and Honey', *JOST* 87 (2000), pp. 43–57.
- מזר ופניץ-כהן, תשס"ט ע' מזר ונ' פניץ-כהן, 'המכוורת מתקופת הברזל בתל רחוב: התגלית ומשמעותה', **קדמוניות** 136 (תשס"ט), עמ' 83-92. ר' מרגליות, **המקרא והמסורה**, ירושלים תשכ"ד.
- מרגליות, תשכ"ד י' עופר וי' יעקבס, **תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל**, ירושלים תשע"ג.
- עמר, תשע"ב ז' עמר, **צמחי המקרא**, ירושלים תשע"ב.
- פליקס, תשנ"ב י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים תשנ"ב.
- פרופ, 1999 W. Propp, 'Milk and Honey', *Bible Review* 15, 3 (1999), pp. 16–54.
- רוזנטל, 2005 ר' רוזנטל, **מילון הסלנג המקיף**, ירושלים 2005.
- רוזנסון, תשנ"ג י' רוזנסון, "כי יער הוא ובראתו והיה לך תוצאותיו": היער בחבלי ההר ומקומו במקרא', **שומרון ובנימין** ג (תשנ"ג), עמ' 13-27.
- רוזנסון, תשס"ו י' רוזנסון, 'זבת חלב ודבש: עיון ספרותי ושורשים בראליה', **על אתר יג-יד** (תשס"ו), עמ' 101-115.

- רוסט, תש"ס
 א' רוסט, 'למשמעות הכינוי "ארץ זבת חלב ודבש" – עיון
 בפרשנות', **על אתר** ו (תש"ס), עמ' 23-32.
- שטרן, 1992
 P. D. Stern, 'The Origin and Significance of "The Land
 Flowing with Milk and Honey"', *Vetus Testamentum* 42,
 4 (1992), pp. 554-557.
- שמש, תשס"ב
 א"א שמש, "ארץ זית־שמן ודבש: תמרים, דבש תמרים או
 מוצר אחר?", **על אתר** י (תשס"ב), עמ' 97-109.

Contents

	Opening Remarks	5
Chanan Yitzchaki	"And all thy Saints": About the educational path of "ba'al Ha'Turim"- Rabbi Yaakov ben Rabbi Asher	7
Tirza Frish	Purposes in Transmitting the Collective Memory in the Amalekite War Against the Israelites in the Wilderness Through the Generations	17
David Shneor	Two Didactical Ways for Understanding the Changes in the Meaning of the Term 'Land of Milk and Honey' according to the biblical text	35
Eli Kohn	The Many Faces of Elijah The Prophet	49
Zalman Eisenstock	Haredi Children's Literature: Tradition vs. Change	69
Ester Malchi	The Influence of Melody on the Atmosphere of Social Connection in the Classroom	111
Naomi Shapira	A Mother's Emotional Availability and Her Child's Behavior	131
Yaara Shilo	Changes in Measurements of Creativity and Drawings of Children During the Transition from Kindergarten to First Grade	151
Yan Serdtse	Teaching Students with Attention Deficit in the Regular Classroom	169
Rivka Lifshitz	Can You Think Differently?	177
Pnina Klein (z"l)	Promoting Creative Thinking of Pre-Service Preschool Teachers	XXXIX
Esther Adi-Japha	Engaging Children's Imaginations and Emotions in Learning	XXXIX
Hadas Dueck	Defining Spiritual Development in Young Children: A Research Challenge	V
Orit Hod-Shemer		
Kieran Egan		
Deborah Schein		

Style Editors

Ariel Samuel
Channah Fortgang

English:

Shulamit Berman

Managing editor

Shlomit Zamir

ISSN: 0793-6397

©

All Rights Reserved

Efrata College Press

17 Ben Yefuneh Street, POB 10263, Jerusalem 9110201 ISRAEL

Tel: 972-2-671-7744 Fax: 972-2-673-8660

<http://www.emef.ac.il> Efrata@emef.ac.il

DERECH EFRATA

The Efrata Teachers College Yearbook

15

Editor:
Sigalit Rosmarin

Efrata College Press
Jerusalem, 2018